

B()Š Beogradska
otvorena
škola

IPolitiKAS

Konrad
Adenauer
Stiftung

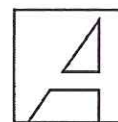
X

Danica Vučenić

Sloboda medija i javno mnjenje u
Srbiji

B()Š Beogradska
otvorena
škola

IPolitiKAS

Konrad
Adenauer
Stiftung

X

Danica Vučenić

Sloboda medija i javno mnjenje u
Srbiji

UMEĆE VOĐENJA RAZGOVORA (načela kao vodiči)

Za istinski razgovor nisu potrebna nikakva pravila, već iskreni susreti ljudi sa različitim pogledima na svet; samo iz tih duhovnih susreta rađa se smisao za trpeljivost i vrednovanje tuđeg stava. Ljudi sa boljom dušom mogu se bar razumeti, ako ne i sporazumeti. Oni kojima je važnije da istaknu pravila razgovora pre same stvari o kojoj se razgovara, i nesvesno potvrđuju da im je više stalo do forme nego do suštine. Sva ta pravila za vođenje razgovora, razrađena do pojedinosti, samo su smetnje neusiljenom odvijanju razgovora.

„Mi, doduše, kažemo da neki razgovor vodimo, no što je razgovor više pravi razgovor, utoliko manje je vođenje razgovora podložno volji jednog ili drugog partnera. Tako pravi razgovor nikada nije onaj koji smo mi htjeli da vodimo. Naprotiv, općenito je pravilnije reći da mi u razgovor dospijevamo, ako ne čak i da se u razgovor zaplićemo. Ono, kako tu jedna riječ proizlazi iz druge, kako razgovor doživljava obrte, kako se nastavlja i dovršava, moglo bi, zaista, biti jedna vrsta vođenja, ali u ovom vođenju su partneri razgovora manje voditelji nego vođeni. Niko ne zna unaprijed šta će ispasti u toku razgovora. Sporazum ili njegov neuspjeh je kao događanje koje se odvijalo na nama. Tako onda možemo reći da je nešto bilo dobar razgovor, ili, takođe, da nije bilo pod povoljnom zvijezdom. Sve ovo svjedoči o tome da razgovor ima svoj sopstveni duh, i da govor, koji se u njemu vodi, nosi u sebi sopstvenu istinu, tj. nešto otkriva i nečemu omogućava da se pojavi, što odsada biva” – ističe H. G. Gadamer u *Istini i metodi*.

Svaka vezanost za pravila razgovora ograničava spremnost na istinsko slušanje; svaka nevezanost za neka načela razgovora preti da se on izrodi u brbljanje. Zato se razgovor mora da odvija u okviru nekih temeljnih načela, dovoljno prostranih da u njima sloboda može da igra: da ih učesnici u razgovoru ne osećaju kao nametnuta spolja, nego kao doživljena i proživljena iznutra. Ovde ću, po prvi put u nas, da iznesem ta načela, za koja verujem da bi mogla biti vodiči u svakom razgovoru od značaja

i značenja za istinu i zajednički život. Ova načela za vođenje razgovora potiču iz otežalog iskustva sporazumevanja.

1. Na jedno pitanje iz ljudskog života po pravilu postoji više odgovora, pa svako ko misli da je njegov odgovor jedino istinit, postaje neodgovoran, jer dovodi u pitanje druge i drukčije odgovore, pa i samu mogućnost postavljanja drukčijih pitanja.

2. Čovek je biće koje pita i odgovara, preuzimajući odgovornost za posledice svojih pitanja i odgovora: moguće i stvarne, dobre i loše. Ovde se odgovornost ne shvata samo kao spremnost da se poštuju običajne, moralne, verske, pravne itd. norme i pravila koji inače regulišu odnos pojedinca prema zajednici, prirodi, mrtvima, sebi i sl. Biti odgovoran znači biti u prilici da odgovoriš na izazov, a ne samo da odgovaraš pred nekom normom ili sudom, ako nisi nešto učinio kako se od tebe očekivalo. Biti odgovoran znači biti odgovor na izazov što, naravno, ne isključuje osećanje obaveze i odgovornosti prema drugim osobama ili sebi kao osobi. Biti odgovoran znači biti spreman da se na sebe preuzme krivica za nastale posledice vlastitog čina.

3. Ako razgovor vode osobe a ne ustanove, onda odgovornost mora biti lična, inače je nema. Kolektivna odgovornost postoji tamo gde su ljudi postali ravnodušni prema zločinima: tu niko nije kriv pojedinačno, ili, što je isto, svi su krivi. Baš zato što pojedinac nije kriv i odgovoran, ustanove nikome ne odgovaraju. Razgovor je susret različitih ljudi: ovde je bitno priznanje osobe koja vodi razgovor, a ne njene uloge u sistemu.

4. Ako se svaki odgovor na neko pitanje i ne uvaži na kraju razgovora, ipak je dobro saznati da postoje i takva mišljenja. Ako je pitanje o kome se raspravlja povezano sa sudbinom svih, onda svi imaju pravo da izraze svoje mišljenje. Sve dok svi nemaju mogućnosti da izraze svoje mišljenje, zajednica nema uvida u moguća i stvarna rešenja svojih problema: ona ne zna o sebi sve što bi mogla da sazna, ako se otvori.

5. Kao ličnost, čovek nikada nije dovršen i savršen; on je biće nedostatka. On nema drugog puta da sebe upotpuni, to jest proširi i produbi, nego da stupi u dodir sa drugim ljudima koji se od njega razlikuju. Od njih on jedino može da nauči nešto drugo, da se menja i razvija u pogledu razumevanja sveta oko sebe i samoga sebe. Promena u svetu je promena u njemu: ako svi članovi zajednice učestvuju u razgovorima, onda svi uče i napreduju u razumevanju sveta i sebe.

6. Nema razgovora ako se ljudi susreću kao stranci, to jest ako nemaju ništa zajedničko. Mora da postoji nešto što mogu da razmene: reč istina upućuje na ono što je isto ili slično među njima. Oni moraju da osete potrebu za razgovorom, da bi im razgovor uopšte postao potreba. A oni će osetiti tu potrebu ako su svesni razlika, ali i sličnosti u osećanjima,

verovanjima i ponašanju. Uvek valja isticati ono zajedničko do čega se u razgovoru došlo, kako bi se dobilo na poverenju i motivima za daljni razgovor. Pri tome, naravno, ono što je zajedničko ne mora da bude bitno, a ono što je bitno ne mora da bude zajedničko, ali mora se početi od nečega što povezuje ljude.

7. Bez poverenja u drugog i poštovanja drugog, koji teži istini, bez obzira koliko je daleko od nje u početku razgovora, nema iskrenog susreta između dva čoveka, pa umesto razgovora dve ličnosti, imamo razgovor dve maske. Ljudi se mogu odlično razumeti, ali ako ne veruju jedan drugome, onda nema zajedničkog života: zato je dobra volja presudnija od znanja, jer gde nema po-vere-nja, nema ni razgovora. Svaki ugovor samo je dokaz više da je među ljudima nestalo poverenja. Svaki katanac na ustima ili vratima svedoči o gubitku poverenja među njima. „Samo onaj ko veruje u svet, može nešto da učini sa njim” – ističe Martin Buber. Poverenje ne uskraćuje pitanja.

8. U razgovor se ulazi s namerom da se traži istina, a ne da se ostvari pobeda nad sagovornikom: čim priznam pravo drukčijeg mišljenja, odričem se prava da sam samo ja u pravu. Čim pristaneš na razgovor, ostvario si minimum jednakosti i trpeljivosti prema drugom čoveku i drukčijem mišljenju. Razgovor nije nadmetanje i borba, već otvaranje i igra. Herodot priča u svojoj *Istoriji* da su Perzijanci dva puta raspravljali o svakoj važnoj stvari: u pijanom stanju i trezni. Ako im se dopadne ono što su zaključili pijani i kad su trezni, onda su usvajali tu odluku ili rešenje.

9. Svaki učesnik u razgovoru zavisi od drugoga s obzirom na saznanje istine i smisla, i zato odnos moći ovde mora biti isključen: svi rade na ostvarenju boljih mogućnosti mišljenja i življenja. Biti zavisen od drugoga ne znači biti podređen niti biti nadređen: otuda potreba za solidarnošću. Biti trpeljiv ne znači samo priznati drugom da misli i deluje po svojoj volji, nego i šmoci snage da se vlastita misao i delovanje otvore za prigovore i svesnu i nesvesnu dopunu.

10. Jedini način da se izađe na kraj sa sumnjom i neredom u nama i oko nas, jeste razgovor i dogovor o tome kako ćemo živeti. Samo kroz razgovor možemo stupiti u svetsku kulturu srca i uma: dok vodite razgovor, potisnite, stavite u zagrade i zaboravite sve što nije u vezi sa istinom i smislom. Sv. Toma ima pravo: „Bolje je znati malo o važnim stvarima nego mnogo o nevažnim”.

11. Ako u razgovor ulaze ljudi koji ne znaju sve o nekoj stvari, onda oni ne mogu ni da predvide ishod razgovora: ja i ti nismo zatvoreni svetovi. Ako smo svesni da u razgovor ulazimo kao ograničena bića, a razgovor donese ploda, onda je to zahvaljujući našoj mani: ona

omogućava da učimo i da budemo bolji. Ako učite iz ljubavi, istina će vas pratiti kao vlastita sjenka. Kao što sunčevi zraci otvaraju ruže, tako će duhovno zračenje otvarati vaše duše za ono što je istinito, lepo, dobro i sveto.

12. Nema drugog načina da svaki pojedinac dostigne punoću svoga bića nego da stupi u razgovor sa drugim koji se od njega razlikuje: ovaj drugi je drukčija mogućnost njega samoga. Odustati od razgovora znači odustati od sebe, a ne samo od istine i smisla: ako me pažljivo slušaš, onda osećaš da razgovaraš sam sa sobom u trenutku iskrenosti. Upoznaj sebe kroz mene.

13. Dok smo otvoreni za druga iskustva, misli i vrednosti, možemo da stvaramo: samo u dodiru sa drugim možemo da rastemo. Onaj ko je sebe zatvorio za druge, nema budućnosti. Kao zatvoreno biće, osuđen je da boravi u samom sebi, bez nade da iskorači u novo iskustvo.

14. Istina nije ni u meni ni u tebi, nego između nas: zato u razgovor uđemo sa jednim mislim a izađemo sa sasvim drugim. Ako verujemo da se razgovorom dolazi do istine, onda verujemo u istinu: ima stvarnosti koje postoje samo ako u njih verujemo!

15. Čim se javi neki problem, to je samo po sebi razlog za okupljanje: ono što povezuje tako različite ljude jeste problem koji je zajednički. Metodološki, trebalo bi ući u razgovor naglašavajući ono što nas ujedinjuje i što nam je zajedničko, a razlike prepustiti kasnijoj obradi. Ali, ako se za račun onoga što je zajedničko, ostavlja po strani ono što je posebno i pojedinačno, to ne bi vodilo istinskom jedinstvu, jer bi te razlike ubrzo izbile na površinu i izazvale nove sporove.

16. U toku rasprave otkrivaju se ne samo istine, nego i zablude. Nema istine o meni i tebi koja bi bila unapred data; ona je uvek zadata. Ako se do istine tek treba doći, znači da je niko unapred ne zna. Zato svaki učesnik u razgovoru mora biti spreman da uvaži zabludu, ali ne i da oprosti laž. Tako svaki postaje svestan važnosti razgovora kao načina dolaženja do novih vesti i kao pripremi za odlučivanje o stvarima koje se ne tiču samo pojedinca. M. Buber tačno kaže: „Sve je na našem putu odluka, namerna, naslućena ili prikrivena”.

17. Posle razgovora, u duhu i srcu nosimo više nego što smo u razgovoru uneli: zato mi je drukčije mišljenje potrebno koliko i moje. Jer čovek je misaono biće, koje u isto vreme i veruje i sumnja u istinitost svoje misli. Pošto misli na svestan i nesvestan način, to se dešava da bude u sporu sa samim sobom. Spor rešava proveravanjem svojih misli u razgovoru: svaku od svojih misli upoređuje sa mislima drugih, uočavajući prednosti i nedostatke. Ko zastupa jedno mišljenje, primoran je da sasluša i drukčije, ako ne želi da ispusti iz svoga saznajnog pogleda

bitne delove i slojeve stvarnosti. Oba mišljenja odnose se na razne strane stvarnosti, i utoliko se, u krajnjoj spoznaji, dopunjuju. „Ima iskustava koja nas nagone da sve iznova proverimo“ – isticao je R. Jinger.

18. Učesnici u razgovoru moraju biti svesni da ne samo što jedan drugome pomažu da više saznaju, nego i da se bolje upoznaju: oni ne proširuju samo svoju svest nego i svoje zajedništvo!

19. Nema te misli, verovanja ili ponašanja o kojima se ne može da razgovara, a to znači da je sve podložno kritičkom sudu i intersubjektivnoj proveri. To ne znači da nema vrednosti koje trajno obeležavaju ljudski život: sam život je takva vrednost i ne sme biti dovedena u pitanje. Što god se događa meni, može da se dogodi i tebi.

20. U razgovoru ljudi postaju mekši i otvoreniji za razlike: tako je sam put otkrivanja istine vredan koliko i sama istina.

21. Dva čoveka moguće je privoleti na razgovor samo ako oba uvide jedan viši i zajednički cilj koji je ostvariv samo ako oni udruže svoje duhovne i telesne snage: samo tako se smanjuje napetost i raste poverenje između njih.

22. Odustajanje od razgovora osvećuje se gubitkom istine i smisla, a nada nas pomalo napušta: zato je bolje postepeno uklanjati sve ono što smeta i ometa da se ljudi razumeju i slože. Susreti ljudi koji različito misle značajni su iz psiholoških, društvenih, moralnih i kulturnih razloga: oni su korak ka upoznavanju, sazrevanju i učenju od drugih.

23. Samo ako ljudi ulaze u razgovor svesni da niko ne može da izgubi a da svi mogu da dobiju, onda su dorasli za istinu i smisao. Oni znaju da se tu ne događaju sukobi ličnosti, nego sudari shvatanja: umesto biranja ličnosti, na delu je biranje programa. Logička pravila dokazivanja važe nezavisno od onoga ko dokazuje: ovde razlog zamenjuje osobu!

24. Treba reći da logika obezbeđuje pravilno mišljenje i zaključivanje, ali ne i istinsko mišljenje i zaključivanje. Ako neistiniti iskazi mogu biti isto tako logični kao i istiniti, onda se razlika između njih ne može naći na području logike. Istinito mišljenje mora biti pravilno, pravilno mišljenje ne mora biti istinito. Čuvajte se logike, jer ona može, ali ne mora, da ima veze sa istinom. Logika je često način da zaključite pogrešno, uvereni da ste u pravu.

25. U razgovoru se mora izvesti na čistac šta neko misli pod ovim ili onim pojmom, jer se mnogi nesporazumi rađaju iz različitog razumevanja istih reči i pojmova: misli se jasno vide i čuju kroz reči i pojmove koji imaju sasvim određen sadržaj i obim. Samo preko razumevanja zajedničkih značenja, mi se možemo približiti jedan drugome. Postoje razlike između onoga što neko kaže i onoga što drugi čuju: reči varaju misli. Istinsku zajednicu čine ljudi koji se međusobno

dobro razumeju: oni dele jedan svet zajedničkih značenja. Pre svega, nužno je da se upoznamo sa rečnikom svojih sabesednika; kao što je jezik domovina za pesnike, tako i svaki učesnik u razgovoru ima svoju domovinu, i voli je kao i vi svoju.

26. Jedino u čemu se učesnici mogu unapred da slože jeste da odbace nasilje kao način rešavanja međusobnih sporova i sukoba. Ovaj prevrat u načinu mišljenja nužno je izvesti, da bi se mogao izvesti preokret u načinu življenja.

27. Učesnici u razgovoru moraju biti svesni da niko od njih ne gubi identitet time što zajedno dođu do zajedničkih značenja: još uvek preostaje više razlika nego sličnosti među njima.

28. Razgovor je povezan sa nekom nesigurnošću svakog učesnika: to je prilika da se proveri slika koju svaki pojedinac ima o sebi i o svojim stavovima. U razgovoru svaki čovek pristaje na saznanje da je nesiguran i ograničen, ali on se toga ne stidi, jer je to način na koji svaki čovek živi i deluje.

29. Nijedan pogled na svet koji deli ljude ne bi trebalo da postane njihov vodič u mišljenju, verovanju i ponašanju: kad god izaberu rasni, klasni, nacionalni, stranački itd. interes za svoga vođu, mogu biti sigurni da čine grešku i greh. Ne valja od razlika praviti razloge za nepoverenje, sumnju, mržnju i svađu. Odanost istini znači mnogo više od odanosti rasi, klasi, naciji, stranci. Ako se svaka stvar vidi i ocenjuje isključivo kroz grupni interes, onda su sukobi sa drugim grupama sasvim izvesni: ideologija je govor koji jedna grupa drži samoj sebi, dajući za pravo svoje interese.

30. Svesni da se svaki nasilni sukob može svesti na duhovni spor, ljudi otvaraju sebe za nove mogućnosti i moći. Nenasilje nije nemoć, nego prikrivena moć s obzirom na cilj, a s obzirom na sredstva – miroljubivo. Zaista, moćan oblik delovanja. Neodgovorno delanje je ono koje unosi zbrku u red, koje narušava pravila igre, i koje, u krajnjoj liniji, izaziva štetne posledice.

31. Svaki učesnik u razgovoru treba da se upozna sa stavovima svih ostalih, kako bi mogao da svoj stav o nekoj stvari suočava sa njihovim. Zato mora da bude jasan i razgovetan njegov stav i sve ključne posledice koje iz njega slede. Naravno, samo pitanje o kome se raspravlja mora biti proučeno: logički razlozi i iskustveni podaci treba da budu svedoci. Zbog toga je dobro da se ranije najavi okvir razgovora i središnje pitanje u njemu.

32. Od strukture i kulture učesnika u razgovoru zavisi da li će oni da rasprave opšti princip pre posebnih i pojedinačnih činjenica, ili će krenuti obrnutim putem.

33. Otvori se za svako novo iskustvo, zamišao i vrednost: ne ulazi u razgovor sa gotovim stavom, predrasudom. Učesnici u razgovoru ostaju svesni, i posle uspešno završenog razgovora, da se razgovor može nastaviti, to jest da se još može učiniti pomak u razumevanju stvari o kojoj su raspravljali, ali da to ostavljaju za neku drugu priliku, kada budu imali više razloga za susret i više dokazne građe.

34. Tumači stav svojih protivnika na način na koji oni to zaslužuju kao tvoji sabesednici: ne hvataj se za pojedine slabosti u njihovom stavu, nego nastoj da shvatiš celinu. U meri u kojoj tražiš slabe strane u njihovom mišljenju, u toj meri budi spreman da sam otkriješ, ili da prihvatiš kada ti drugi otkriju, slabe strane tvoga gledišta: u skladu sa tim oblikuj i svoj stav!

35. Uzmi u obzir osetljivosti ljudskih bića: zato neka tvoj prekor bude blag a tvoj dokaz jak. „I kada te hvalim i kada te korim uvek te volim”. Tvoje pravo da drukčije misliš i živiš može biti ograničeno jedino jednakim pravom drugoga.

36. Nikad ne pretpostavi da će zaključci do kojih zajedno dođete, vodeći razgovor o nekoj stvari, biti konačni i neizmenljivi, u smislu nekih večnih istina. Ograničena bića imaju ograničen uvid u strukturu stvari: zato je neophodno da nastave razgovor čim se ukaže potreba. Razgovor nije moguć ako neko od učesnika smatra da je pitanje rešeno za sva vremena.

37. U obzir se mora uzeti ne samo trenutni položaj i potrebe sabesednika, nego i njihovo prošlo iskustvo i očekivanja od sutrašnjeg dana: ljudsko biće kreće se između ideala i stvarnosti, ali kad se upoređuju stavovi, onda je pogrešno uporediti ideal i stvarnost, nego ideal i ideal, ideologiju sa ideologijom, praksu sa praksom itd. Teži se istoj ravni poređenja: ne upoređuj svoje ideale sa tuđom praksom. Sresti se na istoj ravni mišljenja, verovanja ili delanja jeste neophodna pretpostavka istinskog razumevanja.

38. Dobro je ako učesnici u razgovoru uoče i istaknu pitanja oko kojih se ne slažu, ali ništa manje da izdvoje i naglase stvari oko kojih se slažu: tako se kreću od sukoba prema saradnji, nepomirljive razlike pomalo se pretvaraju u različite puteve prema istini i smislu kao zajedničkim vrednostima.

39. U odlukama koje se donesu u razgovoru, svaki učesnik može da prepozna sebe i svoj doprinos, iako ne uvek u podjednakoj meri. Ali odluka kao zajednički imenitelj usmerena je na postizanje opšteg dobra za sve, a ne samo za učesnike, i time nadilazi i nadmašuje vrednost svakog pojedinačnog doprinosa: takva odluka ne bi bila moguća bez razgovora.

40. Svaka stvar o kojoj se raspravlja treba da se osmotri sa dva gledišta: iznutra i izvana. Ovo *iznutra* znači: pravo iskustvo vere može

da ima samo vernik, pravo iskustvo nauke može da stekne samo onaj ko se njome bavi, istinski umetnički doživljaj ima onaj ko je i sam umetnik itd. Ovo *izvana* znači: o veri može da govori i neko ko ne veruje, o nauci može da svoju reč kaže i neko izvan nauke, o umetničkom delu mogu da sude i obični ljudi itd. Svaki učesnik u razgovoru mora da zna da izvorni predstavnik vlastite verske, naučne ili umetničke tradicije ima najviše toga da kaže: zato se njegovi sudovi moraju da poštuju. Drugi učesnici mogu da na svoj način razumeju, ali se izvorni učesnik mora prepoznati u njihovom tumačenju. Znanje koje imam o jednoj veri nije moja vera, i ja mogu mnogo toga da znam o toj veri a da budem bez svoga iskustva u njoj. Jedna je stvar upoznavanje sa vanjskim oblicima jedne vere, a druga stvar je poznavanje vere iznutra, sticanjem iskustva u toj veri.

41. Ne bi trebalo da se dira u najosetljivije pitanje na početku razgovora: bolje je početi sa onima koja su lakša za dogovor, da bi se steklo uzajamno poverenje i neka osnova na kojoj se može dalje da gradi.

42. Da bi znali šta neko govori, mora da razumemo njegov govor, ali upravo zato nužno je da na neki način i verujemo u ono što on govori. Prvo se moraju upoznati različita gledišta, što ne znači da se sa bilo kojim treba odmah složiti. Isto tako, priznanje protivniku nije izraz vlastite slabosti: ako nemaš jakog protivnika, ni sam ne možeš pokazati pravu snagu.

43. Ako kroz razgovor otkrivamo osobine stvarnosti izvan nas i u nama, kojih pre nismo bili svesni, onda se može reći da razgovor može dovesti do pravih otkrića, ako ne i otkrovenja. Čovek se susreće sa drugim čovekom da bi u sebi i njemu probudio snage koji im pre toga susreta nisu bile dostupne i poznate.

ŠTA JE TOLERANCIJA? (ostrvo dobre nade)

Ako nema smisla razgovor između onih koji misle isto, onda nema smisla ni trpeljivost prema istomišljenicima: nema govora o trpeljivosti prema onima koji misle, veruju i deluju u okviru istog pogleda na svet. Ako se desi da neki pojedinac misli, oseća i deluje drugačije, onda on iskače izvan toga okvira i začinje drugi pogled na svet: rađa se jeretik. Prema njemu se može biti trpeljiv ili netrpeljiv. Jer ne može se biti trpeljiv prema nečemu sa čime se slažemo, već samo prema nečemu sa čime se ne slažemo, ali iz nekih drugih razloga podnosimo i uvažavamo: da bih ja bio trpeljiv prema tebi, prvo moram da se ne slažem s tobom i da ne odobravam ono što misliš, govoriš i činiš, a da ipak podnosim sve to. Kad bi se ja i ti slagali, ne bih ja mogao biti trpeljiv prema tebi: može se biti trpeljiv samo prema neistomišljenicima, verskim, moralnim, ideološkim i političkim suparnicima. Trpeljivost podrazumeva moje neslaganje oko ubeđenja koja su bitna za nekog drugog: imam priliku da budem trpeljiv tek kada temeljne misli, uverenja i dela drugog smatram lošim. Uprkos svome uverenju da je reč o nečem što ne odobravam, uzdržavam se od osude i prinude, ne sprečavam te da živiš po svome.

Nije lako ne slagati se sa nečijim mišljenjem, uverenjem i ponašanjem, a u isto vreme ga ne osuđivati i ne kažnjavati na bilo koji način: duševno ili telesno. Zato je osećanje trpeljivosti nekako protivrečno: to je podnošenje nečeg što inače ne odobravamo, a u isto vreme potreba da to stanje izmenimo. To je svest da nam se nešto u ubeđenju drugog ne dopada, a da u isto vreme moramo s tom činjenicom da živimo. Moram se pomiriti sa time da na jedno pitanje iz ljudskog života po pravilu postoji više odgovora i da svako ko smatra da je njegov odgovor jedini i pravi, postaje neodgovoran, dovodeći u pitanje druge odgovore, pa i samu mogućnost postavljanja drugačijeg pitanja. Čovek je čovek upravo po

tome što uvek ima više od jednog odgovora na jedno pitanje. Malo je pitanja na koja se mogu dati prosti odgovori „da” i „ne”.

„Nijedan se problem ne može riješiti samo na jedan način, i samo na taj način. Svaki čovjek što govori, ima neki svoj razlog, a tko govori protiv njega, ima također svoj razlog, kao što ga ima i onaj, koji govori protivno i onom prvom i onom drugom i eventualno četvrtom. Svaki se put moramo suglasiti: i ludak ima svoje dokaze i valja ih mudro saslušati”¹⁵¹.

Ako mi se nešto ne dopada, ako se sa tim ne slažem i ako to ne odobravam, a ipak sam spreman da sve to podnosim, ne znači li to da sam ja u svojoj biti slabić, duhovni i stvarni? Da li je u pravu filozof volje za moć kada tvrdi da je trpeljivost samo izraz za „nesposobnost da se kaže da i ne?” Da li je u pravu drugi filozof koji se sa prvim u tome slaže: „Čovek postaje trpeljiv samo u onoj meri u kojoj mu snaga opada, u kojoj prijatno podetinja, u kojoj je odveć umoran da bi kinjio drugog čoveka iz ljubavi ili iz mržnje”¹⁵². Reči trpeljivost i nemoć imaju isto značenje.

Ako si trpeljiv prema svemu, onda si u stvari ravnodušan: za ravnodušnog čoveka sve su stvari podjednako udaljene i on nijednoj ne pridaje poseban značaj i značenje. Iza ravnodušnosti krije se nedostatak čoveka: ravnodušnost nema bitne veze sa trpeljivošću. Za ravnodušnog čoveka sva su pitanja jednako važna odnosno nevažna: među njima nema bitnijeg i sporednijeg. Trpeljivost ne znači nikakvu ravnodušnost: to je svest da više ograničenih gledišta pružaju mogućnost za stvaranje širih i dubljih stanovišta. Jedan čovek je trpeljiv prema drugome sve dok ima želje da ga sasluša i volje da ga razume. Ravnodušnost je spremnost da se drugi prizna, ali da se za njega ne pokazuje nikakav drugi interes.

Posve trpeljiv ne može biti niko, jer svako ima, svesno ili nesvesno, neko uverenje koje ne trpi odstupanja od njega. I da stvar bude još čudnija, samo oni koji imaju duboka uverenja, jesu oni koji mogu biti trpeljivi, jer se njihovo uverenje odmerava u odnosu na druga sa kojima se ne slaže. Prema tome, iza trpeljivosti se može, ali ne mora, da krije čovek slabe volje i oskudnih razloga. Trpeljivost je moguća tek kada sami imamo neko ubeđenje koje se razlikuje od ubeđenja drugog ili drugih: trpeljivost podrazumeva priznanje tih ubeđenja, jer većina ljudi misli i deluje u skladu sa svojim ubeđenjima. „Neither democratic tolerance nor scientific objectivity demand that we should never take a stand for what we believe to be true, nor that we should avoid discussing the final values and objects of life”¹⁵³.

¹⁵¹ D. Papini. *Dokončali čovjek*, Kuća dobre štampe. Zagreb 1935, str. 224–225.

¹⁵² E. Sioran. *Istorija i utopija*, Gradac. Čačak 1987, str. 111.

¹⁵³ K. Mannheim. *Diagnosis of Our Time*, Routledge, 1962, p. 67.

Onaj ko deluje na osnovu svojih ubeđenja mora u izvesnoj meri da bude netrpeljiv, ali i trpeljiv, u tom smislu što priznaje i pravo drugome da dela na osnovu svojih ubeđenja. Zalagati se za svoj stav ne znači poricati drugome pravo da to isto čini za svoj. Trpeljivost nije ravnodušnost, neutralnost, izvrđavanje, kukavičluk, licemerje, snishodljivost itd. Ona je jedan zahtev da se odredimo spram osnovnih misli, uverenja, stavova, sklonosti i ponašanja sa kojima se ne slažemo. Trpeljiv čovek je odlučan, ali sa puno obzira. On na kraju pobedi netrpeljivog svojom blagošću: jezik mu ostaje nem za urede, a time ne ponižava bilo koga. „U bujici svoje ljubavi zapodijeva razgovor s ljudima kao s prijateljima” (Izl. 33, 11). Netrpeljiv čovek sprečava drugog čoveka da sam za sebe traži i nađe istinu i smisao svoga života i smrti.

Ako bismo mislili idealno-tipski, onda bi mogli da razlikujemo dve krajnosti: zamislimo nekoga ko je trpeljiv prema svemu i nekoga ko je netrpeljiv prema svemu¹⁵⁴. Aristotel je, u skladu sa grčkim shvatanjem mere, držao da je vrlina u stvari sredina između dve krajnosti. Ali ovo bi podrazumevalo da je trpeljivost vrlina, a netrpeljivost mana, što nije sasvim u skladu sa gledištem koje ovde zastupam. Jer ako smo u svakoj prilici trpeljivi i prema netrpeljivima, onda je trpeljivost očigledno mana, a ako je mana, ne može biti vrlina. Isto tako, ako smo netrpeljivi prema netrpeljivima u određenim prilikama, onda je netrpeljivost očigledna vrlina: sprečavamo netrpeljive da unište trpeljive, dakle, netrpeljivost nije uvek mana. Iz ovih razloga bolje je o trpeljivosti govoriti kao o zahtevu, normi ili zlatnom pravilu: ne čini drugima ono što ne želiš da oni čine tebi! Trpeljivost kao norma je nešto apsolutno i nadiskustveno, a trpeljivost kao odnos nešto relativno i iskustveno: stvar mere. Prema tome, izvesnost i sigurnost su stvar stepena: ono što se proverava jeste pojedinačni odnos, a ne norma. Trpeljivost nije bez granica, ona ima svoja merila, iako su ona pomična.

Trpeljivost je pre sredstvo da se dođe do nekog uzvišenog cilja (do ostvarenja nekog ideala, neke vrednosti ili neke vrline), nego cilj po sebi: ona nije ideal, vrednost ili vrlina, iako pomaže njihovu ostvarenju. Ako je trpeljivost u službi nekog višeg cilja i smisla, onda ona ne može biti vrednost za sebe, tj. vrlina¹⁵⁵. Ako je trpeljivost vrlina, onda mora imati samo pozitivno značenje. Ali ona, kako vidimo, može da dobije i negativno značenje, što znači da nije vrlina u pravom smislu reči.

¹⁵⁴ „Ako onaj ko toleriše previše predstavlja jednu krajnost, onda onaj ko ne toleriše dovoljno predstavlja drugu” (Džej. Njuman, „Ideje religijske tolerancije” u zborniku *O toleranciji, Rasprave o demokratskoj kulturi*. Filip Višnjić, Beograd 1989. str. 136).

¹⁵⁵ Nešto drukčije gledište iznosi Igor Primorac u sjajnom predgovoru navedenog zbornika. „Tolerancija ostaje nužan uvjet razgovora, ali ako ona ostane i njegovom jedinom vrlinom, onda razgovor više nije razgovor već naklapanje” (N. Mišćević, *Govor drugoga, Ogledi iz filozofske hermeneutike*. Mladost, Beograd 1977, str. 31).

Trpeljivost kao pojam podrazumeva neki bitni izazov koji zahteva odgovor: u pitanju je sučeljavanje temeljnih ubeđenja i postupaka, a to je vrlo zapaljiv materijal, koji lako dovodi do sporova i sukoba. Kažem ubeđenja i postupaka, što znači da je reč o dve stvari: mogu da budem trpeljiv prema tvojim ubeđenjima i prema tvojim postupcima. Ako sam trpeljiv prema tvojim postupcima, znači samo to da neću delati protiv tebe, iako mogu misliti manje-više loše o tvom ponašanju. Jedna je stvar moja trpeljivost prema tvom ubeđenju, a druga je stvar moja trpeljivost prema tebi: u prvom slučaju pokazujem svoju trpeljivost prema tvojim (verskim, moralnim, političkim) stavovima, a u drugom slučaju prema tvojim delima, tj. tebi. Osnovni pokazatelji moje trpeljivosti su dvostruki: teorijski i praktični. Moja trpeljivost ne znači da ću bez pogovora prihvatiti i složiti se sa činjenicom da ti iskrivljeno, neistinito ili lažno tumačiš činjenice; moja trpeljivost podrazumeva razumevanje i human odnos prema tebi koji si, možda bez svoje zasluge i krivice, usvojio iskrivljene, neistinite i lažne ideje, verovanja i vrednosti. Ja ću, dakle, biti nemilosrdan kada je u pitanju kritika i odbacivanje tvojih stavova, ali ću biti milostiv kada si u pitanju ti: ništa ti neću nametati i ne pada mi na pamet da te bilo kako kaznim. Ne volim tvoju ideologiju, neistinu i laž, ali poštujem tebe, i zato ti ukazujem na pogreške u tvom mišljenju, verovanju i vrednovanju; iako sve to ne volim, imam razumevanja za tvoje zablude i laži. Netrpeljiv prema laži, trpeljiv sam prema lažovu. Uzdržavanje od osude na osnovu dobro obrazloženog suda jeste ono bitno: u mojoj trpeljivosti prema tebi: odbacujući tvoje zablude, ja ne odbacujem tebe, svoga brata. Ako sam trpeljiv prema tvojim greškama, onda te ostavljam u zabludi: ako sam trpeljiv prema tvojim lažima, onda pristajem na laž. Nije li onda moja trpeljivost isto što i odustajanje od istine i vere? Dakle: zabludu valja otkriti, a zabludelog vratiti istini.

Tolerancija je sposobnost da se sasluša čovek koji ima drukčije mišljenje o istoj stvari, da bi se u njegovom mišljenju otkrili sadržaji koji mogu da doprinesu da se dva mišljenja približe, isprave, dopune i izraze u obliku koji će da zadovolji obe strane. Tolerancija nije i ne treba da bude samo bljutavi kompromis, ali uvek moramo imati na umu da je sve što u kulturi postoji rođeno sušretom različitih ideja. Protivnika u razgovoru treba poštovati, čak i kada je ono što on zastupa potpuno pogrešno ili čak besmisleno. Ali ono što pleni i osvaja srce i um svakoga ko voli istinu jeste da se u takvom protivniku gleda dobronameran čovek, koji istinu traži na svoj vlastiti način. To poštovanje samog napora da se istina otkrije, makar i po cenu lutanja i grešenja, jeste u isto vreme i poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva. Ne volim ljude kojima je sve jasno pre no što su i počeli da vode razgovor.

varnosti

u izgradili vrednosna merila
nesvesno odnosili prema svim
preuzimaju od drugih koji
im interesima. Ti drugi su
[nja] i mass media.1)
kazuju čoveku iz mase na-
tlet; 2) ona mu kazuju šta
mu probuđuju aspiracije; 3)
to postići daju mu u ruke
eti da stekne iluziju da je u
— ona mu pružaju odstup-

Prenosnici poruke

»Za raniju nesvesnost o psihičkim i društvenim
dejavima opštila kao primer može poslužiti
gotovo svaka
konvencionalna izjava o njima«

Maršal Makluan

Više nema sumnje da je efikasnost poruke neposredno za-
visna i od *tehničkog prenosnika poruke* (medijuma, posrednika,
opštila). Ista poruka, saopštena preko raznih vrsta tehničkih
sredstava za prenošenje poruke, izaziva *nejednaka dejstva*, što
znači da moć poruke ne zavisi samo od *sadržaja* poruke nego
i od *oblika i strukture* tehničkog prenosnika.

Zanimljivo je da su teoretičari manipulacije veliku pažnju
posvetili ispitivanju *značenja* poruka koje se prenose preko
raznih vrsta opštila, ali su često ispuštali iz vida dve važne
činjenice: a) da *oblik i struktura* opštila u dobroj meri određuju
efekat poruke; i b) da *je samo opštilo poruka*.

Kako oblik i struktura opštila utiču na efekat poruke po-
kazao je Makluan u brojnim radovima.¹ Dok su drugi analitičari
bili obuzeti *sadržajem* (značenjem) opštila, dotle je Makluan
obratio pažnju na *formu* (strukturu) opštila. Evo jednog mesta
iz *Poznavanja opštila* iz kojega se jasno vidi šta Makluan hoće
da kaže: »Pretpostavimo da umesto *zvezdica i pruga* treba da
pokažemo parče tkanine na kojem su ispisane *reči* »američka
zastava«. Iako bi *značenje* tih simbola bilo isto, oni bi delo-
vali sasvim drukčije. Pretvoriti bogati likovni mozaik *zvezdica
i pruga* u *pisane reči* značilo bi lišiti ga najvećeg dela njegovih
odlika kao *korporativne slike* i kao *doživljaja*, pa ipak bi ap-
straktna doslovna veza ostala maltene ista. Možda će ovaj pri-
mer moći da posluži kao nagoveštaj promene koju plemenski
čovek doživljuje pri opismenjavanju».²

S obzirom na *značenje simbola* (zvezdica i pruga, i reči)
ne bi se mogle utvrditi neke bitne razlike, ali s obzirom na
dejstvo ovih simbola moguće je ukazati na bitne razlike. Dok
se rečima »američka zastava« izražava uglavnom svesni sloj

¹ Citat se upućuje na tri njegove knjige: *Understanding Media: the Extensions of Man*, McGraw Hill Book Company, New York, 1964; *The Gutenberg Galaxy*, University Press, Toronto, 1962; *The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*, Vanguard, New York, 1951.

² M. Makluan, *Poznavanje opštila: čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd 1971, str. 124.

zajedničkog Iskustva jednog naroda, dotle se zvezdicama i prugama izražava ne samo ovaj svesni sloj, nego i *kolektivno pod-svesno i nesvesno*. To znači da se rečima pokriva uglavnom jedan sloj iskustva i da ostaje neobuhvaćena mnogo šira i dublja stvarnost. Zar se onda treba čuditi što je dejstvo zvezdica i pruga, simbola koji pokrivaju svesne, podsvesne i nesvesne slojeve kolektivnog Iskustva, neizmerno snažnije? »Bavljenje *dejstvom*, a ne *značenjem* — to je osnovna promena našeg električnog doba, jer dejstvo podrazumeva celokupnu situaciju, a ne kakvu pojedinačnu razinu optičaja obaveštenja«. ³ Čovek *doživljava* više nego što *razumeva*, i bilo bi pogrešno zaključiti da njegovo ponašanje utiče samo ono što on razume, a ne i sve ono što *doživljava* premda ne shvata u racionalnim pojmovima.

Što su prenosnici poruka *otvoreniji* za sve slojeve ličnog i kolektivnog Iskustva i što su sposobniji da ta iskustva povežu i izraze u odgovarajućim simboličkim formama (strukturama), to je verovatnije da će se u procesu ubeđivanja masa pokazati daleko moćnijim od onih media koja, po svojoj strukturi, ne omogućavaju tako široko i duboko prodiranje u sve slojeve ličnog i kolektivnog iskustva. Ako u media ubrojimo sva sredstva koja služe za prenošenje poruka⁴, a ne samo tzv. sredstva masovnog komuniciranja (štampa, radio, televizija, film), onda je moguće napraviti približno vernu rang-listu tih sredstava s obzirom na njihovu strukturu koja više ili manje omogućava *izražavanje* ličnih i kolektivnih iskustava.

Ovde važi osnovno pravilo: što je prenosnik poruke *ličniji* to je *efikasniji* u formiranju, utvrđivanju ili menjanju stavova i ponašanja ljudi. To znači da je, na primer, neposredni *lični razgovor* efikasniji od govora *nekoj grupi*; da je taj isti govor preko *telefon*⁵ efikasniji od *filmovanog* govora; da je taj isti govor efikasniji preko *televizije* nego preko *radija*; da taj isti govor objavljen u *novinama*, *časopisima* ili *knjigama* ima najmanje izgleda da dirne u dublje i osetljivije predele zajedničkog Iskustva.⁶

³ Op. cit. str. 62.

⁴ Vidi *sadržaj* Makluanove knjige.

⁵ Pređašnji nemački ministar vojske Albert Sper, u govoru na Nirnberškom suđenju, stavio je nekoliko ogorčenih primedbi na račun dejstava električnih opština na život u Nemačkoj. »Telefon, teleprinter i telegraf omogućili su da se naredbe s najviših položaja neposredno izdaju najnižim položajima, gde su, zbog apsolutnog autoriteta koji stajao za njih, nekritički izvršavane...« (M. Makluan, op. cit. str. 306).

⁶ Kantril i Olport u *Psihologiji radija* analizirali su različita sredstva za prenošenje poruka s obzirom na neposrednost učestvovanja odašiljaoca i primaoca poruke:

- (Najveće učestvovanje)
 - lična konverzacija
 - grupna diskusija
 - neformalni skup ljudi
 - telefon
 - formalni skup ljudi
 - zvučni film
 - televizija
 - radio
 - telegraf
 - lična korespondencija
 - oblik pisma
- (Najmanje učestvovanje)
 - novine

G d
našem...
značenje,
pokren...
šena i o...
vaju visli...
pokreću te...
svaka i...
— i k i...
bojama it...
ljen čovek...
ništa, i...
je i za...
Svaka iz...
stvom, z...
reči, c...
odvaja s...
neizreciv...
za život...
iskust i...
jeve l...
U n...
5 čul...
onda...
menzije...
potisnute...
iz sel...
stvari...
njegovor...
mene.³

P
redu a...
tivne st...
ljivo da...
ne u...
mass n...
tiv, sva

(Navedeno...
psihologija...
7 Red

može...
glumac...
publika...
cit. str...
8 Vl...
2 O...
10 C...
obradu...
mionu...
slušno...
11 M...
proizvodnj...
Marshall...
ed. by...
delu...
e

i, dotle se zvezdicama i pru-
i sloj, nego i kolektivno pod-
se rečima pokriva uglavnom
obuhvaćena mnogo šira i du-
šuditi što je dejstvo zvezdica
esne, podsvesne i nesvesne
zmerno snažnije? »Bavljenje
osnovna promena našeg elek-
eya celokupnu situaciju, a ne
obaveštenja.«³ Čovek doživ-
o bi pogrešno zaključiti da na
o što on razume, a ne i sve
ata u racionalnim pojmovima.

oreniji za sve slojeve ličnog
osobniji da ta iskustva povežu
kim formama (strukturama),
asu ubeđivanja masa pokazati
koja, po svojoj strukturi, ne
pródiranje u sve slojeve lič-
media ubrojimo sva sredstva
a ne samo tzv. sredstva ma-
adio, televizija, film), onda je
rang-listu tih sredstava s ob-
iše ili manje omogućava izra-
ava.

što je prenosnik poruke ličniji
divanju ili menjanju stavova i
primer, neposredni lični raz-
grupi; da je taj isti govor pre-
nog govora; da je taj isti go-
o preko radija; da taj isti go-
ima ili knjigama ima najmanje
ivlje predele zajedničkog isku-

Albert Šper, u govoru na nürnbergskom
dobi na račun dejstava električnih opština
i telegraf omogućili su da se naredbe
im položajima, gde su, zbog apsolutnog
vršavane... (M. Makluan, op. cit. str.

analizirali su različita sredstva za pre-
učestvovanja odašiljaoca i primaoca po-

Govorna reč i napisana (štampana) reč — dve krajnosti na
našem kontinuumu efikasnosti — ne razlikuju se s obzirom na
značenje, ali se i te kako razlikuju s obzirom na moć da u nama
pokrenu osećanja, misli i postupke: Govorna reč nije oširoma-
šena kao što je to pisana reč: njenu moć potpomažu i uveliča-
vaju visina i boja glasa, toplota i mekoća kojom se izgovara,
pokret tela i predasi u govoru, naglašavanje... Govorna reč,
svaka za sebe, obična je, ali kad je u društvu sa drugim rečima
— i kad je osnažena raznovrsnim oblicima, zvucima, mirisima,
bojama itd. — dobija neku novu snagu i lepotu, baš kao i usam-
ljen čovek koji, odvojen od drugih (ne u svim prilikama), nije
ništa, ali u društvu dobije neku novu snagu i smelost, tako da
je i za one, koji su ga dobro poznavali, sada neobičan i čudan.
Svaka izgovorena reč natopljena je ličnim i zajedničkim isku-
stvom, znojem i krvlju, i čovek oseti, dok sluša te nabrekle
reči, da u svakoj bije jedno veliko, zajedničko srce. Pisana reč
odvaja se od ovoga raskoša, izražava ono što može, i ostavlja
neizrecivim ono što je često nedokučivo rečima, ali značajno
za život. Pisana reč izražava obično ono što je svesno u našem
iskustvu i često ostavlja nedirnute podsvesne i nesvesne slo-
jeve iskustva.⁷

U neposrednom ličnom razgovoru učestvuje razum i svih
5 čula kako odašiljaoca tako i primalaca poruke. Razumljivo je
onda što poruka dira ne samo u one svesne i površinske di-
menzije ličnog i kolektivnog iskustva, nego i u one dublje i
potisnute žice koje zatrepere u trenucima kolektivnog izlaženja
iz sebe. »Svemu sam dao sebe. Primio sam u srce glas svake
stvari... Otvorio sam dušu svakoj pojavi života i oči svakom
njegovom vidu. U svakom dodiru ostala je po jedna čestica
mene.«⁸

Pri čitanju novina, časopisa i knjiga učestvuje u prvom
redu razum i čulo vida⁹ usamljenog čitaoca. Svi vidovi objek-
tivne stvarnosti svode se na jednu ravan¹⁰ i zbog toga je razum-
ljivo da poruke iz novina, časopisa i knjiga ne privlače masu,
ne uzbuđuju. Ovo objašnjava zašto pisana reč, koja je takode
mass medium, ne može da od ljudi napravi masu¹¹, već, napro-
tiv, svakome omogućava da izrazi sebe na jedinstven i nepo-

— oglasna ploča

— časopis

— knjiga

(Navedeno prema: Dr Rudi Supek, »Masovne komunikacije i propaganda«, u: *Socijalna psihologija*, Rad, Beograd 1972, str. 256).

⁷ Reditelj i glumci najlakše će razumeti o čemu je reč. »Reč »noćas« ne može se napisati na mnogo načina, ali Stanislavski je imao običaj da od mladih glumaca traži da tu reč izgovaraju i naglašavaju na pedeset različitih načina, dok je publika heležila te različite senke izraženog osećanja i značenja« (M. Makluan, op. cit. str. 121).

⁸ Vindan Dasnica, *Proljeća Ivana Galoba*, str. 404—5.

⁹ »Okolo je hladno i ravnodušno« (Makluan, op. cit. str. 205).

¹⁰ »Civilizacija počiva na pismenosti zato što pismenost predstavlja jednobraznu obradu neke kulture pomoću jednog čula vida koja je pismom produženo u vreme i prostoru. U plemenskim kulturama iskustvo je uređeno prema preovlađujućem slušnom životu čula, koji potiskuju likovne vrednosti« (M. Makluan, op. cit. 128).

¹¹ »Mass media je nesrećno odabran izraz jer podrazumeva da samu masovnu proizvodnju neke stvari (na primer informacija) čini od ljudi masu. O ovom: Marshall McLuhan, »Classroom Without Walls« in: *Explorations in Communication*, ed. by Ed. Carpenter and M. McLuhan, Jonathan Cape, London, 1970, p. 2. U istom delu videti priloge: David Riesman, »The Oral and Written Traditions«, p. 112.

novljiv način. Ovo isto tako objašnjava zašto knjiga, ta prva roba masovne proizvodnje¹² nije zadovoljila potrebe masa i zašto je ostala siroče u bogatom svetu roba. Pisci knjiga uzalud veruju da će knjiga postati predmetom masovne potrošnje.¹³ »Znam tvoja djela da nijesi ni studen ni vruć. O da si studen, ili vruć! Tako, budući mlak, i nijesi ni studen ni vruć, izbljuvaću te iz usta svojih.«¹⁴

Pošto novine, časopisi i knjige nisu najefikasnija sredstva ubeđivanja, razumljivo je da se ubeđivači okreću moćnijim sredstvima: filmu, televiziji i radiju. Ova sredstva — unutar jednog sistema vlasništva i kontrole¹⁵ — kako po svom obliku tako i po strukturi, odgovaraju potrebama toga sistema. *Sistem nema potrebu za čitanjem i razmišljanjem već za gledanjem i slušanjem.*

Knjiga tera čoveka da misli, televizija ga omamljuje¹⁶; knjiga ga osamljuje, film i televizija ga vraćaju grupi¹⁷; sadržaj knjige doživljava se individualno, sadržaj filma i televizije kolektivno¹⁸; čitanje zahteva intelektualni napor, gledanje udoban smeštaj; čitati se može polagano i po malo, gledati se mora brzo i mnogo; knjiga se može ponovo čitati, televizijsku seriju teško je ponavljati; knjiga je jeftina za proizvodnju ali vredna za čitaoca; film, televizijske i radio emisije su skupe za proizvodnju ali obično jeftine za potrošnju; knjigu proizvodi ličnost za druge ličnosti, televizijske serije proizvode grupe za masu; knjigu čitaju iskusni znalci, televiziju gledaju neskusni i slabije obrazovani potrošači¹⁹; knjiga je produžetak ljudskog razuma, televizija ljudskog tela; knjiga je nepismene učinila poredenima, televizija im je povratila poljuljani ugled; knjiga zadovoljava lični ukus, televizija masovne nagone; knjiga je kulturno dobro, televizijska serija potrošna roba; knjiga se može čitati kad se hoće, televizija se gleda kad se mora²⁰; knjiga obično podučava i vaspitava, televizija zabavlja i eksploatiše; knjiga informiše, televizija manipuliše (reklama, propaganda, indoktrinacija); knjiga zahteva razumevanje bez obaveze slaganja, televizija podstiče slaganje bez obaveze razumevanja; knjiga

¹² Maklunn, op. cit. str. 224.

¹³ Tako je Viktor Igo pisao: »Pronalazak štampa najveći je događaj u istoriji. To je majka svih revolucija. To je način izražavanja čovečanstva koje se iz ova nova menja, to je ljudska misao koja svlači jednu odeću i oblači drugu, to je potpuna i konačna promena košuljice i no simbolične zmije, koja još od Arama predstavlja um« (Zvonar bogorodične crkve, Svjetlost, Sarajevo 1961, str. 210).

¹⁴ Otkrivenje Jovanovo, gl. 3, stav 15—16.

¹⁵ Maklunn i mnogi drugi pisci zanemaruju ovo pitanje. Tako Banester piše: »It is immaterial who owns the gun and is licensed to carry it; the question is, who has his finger on the trigger?« (Banester, E. M., »Socio-dynamics: An integrating theorem of power, authority, interinfluence and love, American Sociological Review, 34 (3) 1969, p. 368).

¹⁶ »... gledam mnogo televiziju — to mi čini tako lopo prazninu« (Hajriri Bol, Mišljenje jednog klovn, Prosveta, Beograd 1966, str. 159).

¹⁷ Ovo naročito ističe Maklunn.

¹⁸ O ovome šire: Gilbert Seldes, »Communication Revolution«, in: Explorations in Communication, eds. Edmund Carpenter and Marshal McLuhan, Jonathan Cape, London, 1970, p. 196.

¹⁹ Pošto su televizijski gledaoci uglavnom osobe nižeg formalnog obrazovanja, a većina u društvu nema visoko i više obrazovanje, moć televizije postaje vidljiva i slepcu.

²⁰ Već ovo dokazuje da televizija u slobodnom vremenu nema ulogu koja se nekada imala.

java zašto. knjiga, ta prva
 dovoljila potrebe masa i za-
 tu roba. Pišci knjiga uzalud
 etom masovne potrošnje.¹²
 an ni vruć. O da si studen,
 ni studen ni vruć, izbljuvaču

nisu najefikasnija sredstva
 ivači okreću moćnijim sred-
 sredstva — unutar jednog
 ko po svom obliku tako i po
 i sistema, *Sistem nema po-*
 već za gledanjem i sluša-

evizija ga omamljuje¹⁶; knji-
 vraćaju grupi¹⁷; sadržaj knji-
 žaj filma i televizije kolek-
 ni napor, gledanje udoban
 po malo, gledati se mora
 vo čitati, televizijsku seriju
 a za proizvodnju ali vredna
 emisije su skupe za proiz-
 ju; knjigu proizvodi ličnost
 proizvode grupe za masu;
 iju gledaju neiskusni i sla-
 jo produžetak ljudskog ra-
 je nepismene učinila pod-
 poljuljani ugled; knjiga za-
 ovne nagone; knjiga je kul-
 pošna roba; knjiga se može
 a kad se mora²⁰; knjiga obi-
 zabavlja i eksploatiše; knji-
 (reklama, propaganda, in-
 vanje bez obaveze slaganja,
 aveze razumevanja; knjiga

Stampa najveći je događaj u istoriji
 čavanja čovečanstva koja se iz os-
 lnu odeću i oblači drugu, to je po-
 ne zmije, koja još od Adama pred-
 st, Sarajevo 1961, str. 210).

ju ovo pitanje. Tako Banester piše:
 Sensed to carry it: the question is,
 E. M., «Socio-dynamics: An integra-
 and love, American Sociological Re-

in čini tako lepo praznim» (Hajnril
 1966, str. 158).

nication Revolution», in: *Explorations*
 Marshal McLuhan, Jonathan Cape,

nsobe nižeg formalnog obrazovanja,
 vanje, moć televizije postaje vidljiva

ghom vremenu nema ulogu koja se

omogućava stvarnu komunikaciju, televizija sprečava komunika-
 ciju (broj onih koji odašilju poruke u odnosu na broj onih koji
 te poruke primaju čudesno je mali²¹; knjiga je učionica bez
 ograda; televizija je zatvor bez zidova²²; knjiga je stvorena za
 one koji se čude i misle o životu; televizija je izmišljena za
 one koji se čude ovima što misle.²³

Istraživanja ukazuju da većina ljudi odbacuje poruke koje
 dolaze preko nekog *bezličnog sredstva*, koje oni ne vole ili
 ili kome ne veruju.²⁴ Pošto sva tehnička sredstva imaju malo
 ličnoga²⁵, to ona i ne mogu biti tako efikasna u ubeđivanju kao
 što to mogu biti *ličnosti* u neposrednom dođiru sa članovima
 svojih grupa. Zato se »ribari ljudskih duša« obraćaju *vodama*
 tih grupa, pa ako uspeju da utiču na stavove i ponašanje voda,
 sigurno je da će tako posrednim ali sigurnim putem, uticati na
 grupe koje slede svoje vođe. Verovatno će se poruke sve više
 oblikovati tako da pogađaju i izražavaju *potrebe voda*, a ne ma-
 sa, pošto vođe imaju najveći uticaj na masu. Dubinski ubeđi-
 vači koriste skrovitu potrebu *mnogih* da se izraze kroz *jednoga*.

Opštilo je poruka

Ako se s Makluanom ne možemo složiti u pogledu značaja
 i *značenja poruke* u strukturi ostalih elemenata komunikacije
 — on često naglašava da je sadržaj poruke »sporedna stvar i da
 je važno obratiti pažnju na formu i strukturu opštila kao takvih²⁶
 — morao se s njim složiti u osnovnom stavu: *opštilo je poruka*.
 Pri tome, naravno, Makluan proširuje pojam opštila i pod taj
 pojam uključuje: govornu reč, pisanu reč, drumove brojeva, ode-
 ću, stambeni prostor, novac, časovnike, tisak, stripove, točak, fo-
 tografiju, štampu, automobil, oglase, igre, telegraf, pisaću mašinu,
 telefon, fonograf, filmove, radio, televiziju, oružje i automatiza-
 ciju. Svaki proizvod čovekova rada jeste opštilo, jer je u sva-
 kom proizvodu upisana čovekova misao koja nas obaveštava o
 stvaraoču. Proizvod je »drugo ja«, »zabeležena ljudska istina«,
 »ideja zatvorena u predmetu«, »čovekov spomenik«, »biografi-
 ja čoveka«, »opredmećen čovek«. Zato je i moguće posmatrati

²¹ Odašiljalac i primalac poruke — tehničko razlikovanje koje je postalo dru-
 štvena stvarnost!

²² »Film, radio i televizija: učionica bez zidova« (Makluan, *Poznavanje opštila*,
 str. 346). Do ovoga pogrešnog stava mora doći svaki analitičar koji mas media ne
 posmatra u određenom sistemu *vlasništva* i društveno-političke kontrole. Mass media
 u totalitarnom sistemu ne mogu imati nezavisne političke ciljeve i obično su uklop-
 ljena u opšti sistem kontrole. U meri u kojoj su mass media zavisna od države ili
 partije, u toj istoj meri služe kao sredstva za ekonomsku i političku propagandu a
 ne kao sredstva za obrazovanje i vaspitanje.

²³ I drugi istraživači ističu da televizija omamljuje, narkotizira, uspavljuje, umi-
 ruje, poslivizira, otupljuje.

²⁴ Ljudi se navikavaju da čitaju između redova, a ne samo redove. Tako se
 vrednost javno napisane reči sve više smanjuje.

²⁵ O ovome šire: *Reader in Public Opinion and Communication*, Eds. B. Berelson
 and M. Janowitz, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1953, pp. 43-49.

²⁶ Makluan greši bar u dva važne stvari: a) kad bi *forma opštila* bila važnija
 od *sadržine opštila* onda bi cenzura osnovnu pažnju usmerila na opštilo kao takvo
 a ne na njegovu sadržinu; b) ako opštilo ne zastupa neku »tačku gledišta« već je
 samo usmereno na »procen sudelovanja«, kako to da ljudi *biraju i opštila i sadržaje*
 baš u skladu sa svojom »tačkom gledišta«.

proizvode ljudskoga rada kao osobenu vrstu knjiga.²⁷ *Predmetni svet je knjiga i zato je čovek može da čita. Čovek je čitalac.*²⁸

Možda je dobro što Makluan ne ide ovim putem u analizi opštila, tj. da ne traži za *značenjem* poruka koje su unete u opštilo, već istražuje *socijalno-psihološke posledice* opštila kao takvih. On s pravom smatra da većina ljudi nije svesna svih posledica koje jedno opštilo samim svojim prisustvom izaziva u njihovom životu, bez obzira na *način korišćenja*²⁹ tih opštila, *svrhe* kojima služe i *sadržaj* poruka koju donose i prenose.

Svako novo opštilo, pre svega, predstavlja produžetak bilo čovekovih telesnih *organa*, bilo njegovih pet *čula*, bilo *živčanog sistema*. Pero, čekić i točak produžeci su šake, ruke i noge; telefon je produžetak uha i glasa; televizija — čula dodira ili međudešavanja čula; elektronski računari — tehnološki produžetak svesti.³⁰

Drugo, svakom novom opštilu čovek se na neki način (svesno, podsvesno, nesvesno) *prilagođava*, umesto da opštilo prilagođava sebi. Najbolji primer za ovo jeste prilagođavanje časovniku. »Časovniku, a ne organskim potrebama, počeo da se prilagođavaju ne samo rad nego i obedovanje i spavanje.«³¹ »Prilagodio se vlastitom produžetku i postao jedan zatvoren sistem.«³²

Treće, svako novo opštilo menja našu životnu sredinu. Izraz »opštilo je poruka« baš i znači, sa stanovišta elektronskog doba, da je stvorena jedna potpuno nova sredina.³³ Mi postajemo svesni nove sredine veoma sporo, obično tek onda kada se rastajemo sa starom sredinom. *Gubitak nas čini svesnim onoga što smo izgubili*. Tako će osnovne istine o prirodi biti otkrivene kada prirode više ne bude, jer ćemo tek tada postati svesni vrednosti koje smo izgubili. Tehnička promena menja ne samo životnu sredinu, nego i način mišljenja, verovanja i vrednovanja.

Četvrto, svako novo opštilo izaziva čitav niz drugih posledica: *pismo je značilo moć, vlast i daljinsku kontrolu vojnih struktura*³⁴; telefon, telegraf, radio i televizija čine nevažnim pojam prostora, *i ta je moć nezavisna od njihove sadržine*; električna svetlost ukinula je podelu na dan i noć, na unutrašnje i spoljašnje, na podzemno i nadzemno³⁵; svaki oblik transporta menja pošiljaoca, primaoca i samu poruku.³⁶

²⁷ »Svaka građevina je bila jedna misao« (V. Igó, *Zvonar bogorodične crkve*, str. 233).

²⁸ Makluanu nije strana ova ideja, ali je ne smatra važnom. Tako on piše da »sami robni artikli sve više poprimaju obeležje obaveštenja« (*Poznavanje opštila*, str. 74).

²⁹ »Našim konvencionalnim odzivom na sva opštila — nalme, da je važno to kako se ona koriste — odražavamo neosetljiv stav tehnološkog idijota« (Op. cit. str. 53); »Mnogi bi ljudi bili skloni da tvrde da značenje ili poruka mašine nije ona sama nego ono što je čovek njome postizao. Sa stanovišta načina na koje je mašina izmenila naše uzajamne odnose i naše odnose prema samima sebi, ni najmanje nije bilo važno da li je proizvodila kukuruzne pahuljice ili kadilake« (Op. cit. str. 41).

³⁰ *Poznavanje opštila*, str. 85, 326, 307, 97.

³¹ Op. cit. str. 192, 201, 203 i dalje.

³² Op. cit. str. 79.

³³ Op. cit. str. 30.

³⁴ Op. cit. str. 124.

³⁵ Op. cit. str. 171: »Električna svetlost je čisto obaveštenje, ... ona predstavlja takoreći opštilo bez poruke« (str. 41). »Svejedno je da li se svetlost koristi za operacije mozga ili noćne bezbol-utakinice« (str. 42).

³⁶ Op. cit. str. 131.

nu vrstu knjiga.³⁷ *Predmetni da čita: Čovek je čitalac.*³⁸ e ide ovim putem u analizi *am* poruka koje su ušetle u *hološke posledice* opštila la većina ljudi nije svesna amim svojim prisustvom iza na *način korišćenja*³⁹ tih op- ruka koju donose i prenose. predstavlja produžetak bilo govih pet čula, bilo živčanog žeci su šake, ruke i noge; televizija — čula dodira ili čunari — tehnološki produ-

ovek se na neki način (sve- ava, umesto da opštilo pri- ovo jeste prilagođavanje. ča- m potrebama, počće da se obedovanje i spavanje.⁴⁰ u i postao jedan zatvoren

a našu životnu sredinu. Izraz tanovišta elektronskog doba, sredina.⁴¹ Mi postajemo sve- čno tek onda kada se rasta- nas čini svesnim onoga što ine o prirodi biti otkrivene mo tek tada postati svesni ka promena merija ne samo nja, verovanja i vrednovanja. aziva čitav niz drugih posle- i daljinsku kontrolu njihovih i televizija čine nevažnim avisna od njihove sadržine; lu na dan i noć, na unutra- adzemno⁴²; svaki oblik tran- i samu poruku.⁴³

Is: (V. Igo, *Zvonar bogorodjčine crkva*, ne smatra važnom. Tako on piše da zije obaveštenja» (Poznavanje opštila,

eva opštila — nalme, da je važno to stav tehnološkog idiota» (Op. cit. str. značenje ili poruka mašine nije ona Sa stanovišta načina na koje je ma- Inose prema samima sebi, ni najmanje ahuljice ili kadilake» (Op. cit. str. 41).

t je čisto obaveštenje, ... ona pred- Svejedno je da li se svetlost koristi (tr. 42).

Peto, svako novo opštilo ne izaziva samo promene u spo- ljašnjoj sredini, nego i *promene u odnosima naših čula*. «Ja ve- lim upravo to da opštila kao produžeci naših čula ustanovljuju nove odnose, ne samo među privatnim čulima već i među sa- mima sobom, kada deluju jedno na drugo.³⁷

Bez obzira na *sadržaj i značenje* poruka koje se preko op- štila mogu prenositi, samo prisustvo opštila u našem životu izaziva čitav niz socijalno-psiholoških posledica kojih većina ljudi nije uopšte svesna.³⁸ Obratiti pažnju isključivo na *sadržaj* opštila, znači iz celine njihova dejstva izdvojiti jedan deo, mo- žda najmanje važan, i na osnovu poznavanja toga dela zaključiti na celinu. Ovaj postupak podseća na rad lekara koji usred- sređuju pažnju na otkrivanje pojedinačnih bolesti i posebnih lekova za takve izdvojene uzroke, a nikada ne obraćaju pažnju na «sindrom obolesti kao takve».³⁹ Izgleda da se oni koje zanima programska 'sadržina' opštila, a ne opštilo u pravom smislu reči, nalaze u položaju lekara koji zanemaruju 'sindrom obolesti kao takve'».⁴⁰

Danas postajemo svesni da tehnička sredstva za prenoše- nje poruka nisu pasivni posrednici između odašiljalaca i prima- laca poruke, već da, kao i svi drugi posrednici, menjaju ne sa- mo jezik, oblik i strukturu poruke, nego snažno utiču na oda- šiljaoca i primaoca. Kao što su čovekove mogućnosti saznav- nja sveta unapred određene brojem, oblikom i strukturom nje- govih saznavnih organa, pa od njihova broja⁴¹, oblika i struk- ture zavisi šta će i kako će on saznavati svet, tako su sa *for- mom i strukturom* tehničkih sredstava (media) ujedno date ka- ko njihove mogućnosti tako i njihove granice.⁴² Zahvaljujući Makluanu, postepeno shvatamo da su ta tehnička sredstva i sama poruke, i da u našoj životnoj sredini — prirodnoj, društvenoj i kulturnoj — izazivaju socijalno-psihološke posledice čiji je zna- čaj to veći što smo ih manje svesni. Ono čega smo svesni — upotrebe tih sredstava, poruka koje se prenoše, i značenja — manje je odlučno za naš život od onoga što nam ostaje kao pretnja za koju ne znamo.

³⁷ Op. cit. str. 92.

³⁸ Ističe se da u zemlji slopaca čovek s jednim okom nije kralj. Smatraju ga ludakom koji haluciniše» (Op. cit. 403).

³⁹ Op. cit. str. 104.

⁴⁰ Op. cit. str. 105.

⁴¹ «Proširenje jednog organa ili razvitak novog — i svijet se mijenja, i pojam boga se mijenja, živjeli» (E. M. Remarque, *Crni obelisk*, str. 157).

⁴² Baš ova činjenica objašnjava zašto je neopravdan strah da će, recimo, te- levizija potisnuti nastavnika iz učionice, ili da će televizija ugroziti film i sl. To da se ova sredstva razvijaju i žive jedno pored drugoga ili, bolje rečeno *jedno živi od nedostatka drugog*, govori o tome da se njihove mogućnosti dopunjavaju, a ne potiru. Što može nastavnik ne može knjiga, što može knjiga ne može radio, što može radio ne može televizija itd.

